

УДК 94(09):371.336:372.48“192”(477.52)

Л. І. Єпик

МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ КУРСІВ УКРАЇНОЗНАВСТВА НА СУМЩИНІ (поч. 20-х рр. ХХ ст.)

Автор статті, використовуючи раніше не опубліковані архівні документи, аналізує організаційні засади та форми надання методичної допомоги курсам українознавства на початку 20-х років ХХ ст. на Сумщині. Створені комісіями з українізації кабінети українознавства, займалися розробкою та практичною реалізацією нових форм і методів викладання української мови, історії України та економічної географії України, проводили активну роботу з підвищення кваліфікації вчителів та лекторів курсів, займалися створенням методичної та програмної бази українознавства.

Ключові слова: методична допомога, українознавство, кабінет українознавства, українська мова, історія України.

Проблема формування національної ідентичності залишається однією із найважливіших проблем новітньої історії України, особливо у світлі соціокультурних процесів, що переживає українське суспільство після Революції Гідності.

Вдосконалення стратегічних пріоритетів національної політики з урахуванням політичних, соціальних та культурних аспектів буття суспільства, має на меті консолідацію нації і вимагає від політиків і науковців чітких відповідей на запитання, в яких межах і яким чином українська мова та історія України можуть використовуватися як фактор об'єднання держави та самоідентифікації нації.

Актуальним залишається питання про визначення взаємозв'язку і взаємовпливу мови, історії та інших сфер суспільного життя - політичної, національної, культурної, регіональної.

Пошук шляхів розв'язання проблеми формування українського мовного та історичного простору вимагають звернення до процесів українізації, яка стала у 20-30 рр. ХХ ст. важливим чинником культурного відродження населення України і, незважаючи на політичну заангажованість, сприяла процесам етнічної консолідації.

Основні напрямки українізації, політичний і культурний зміст освітньої політики у 20-30 рр. ХХ ст. досліджувалися відомими українськими істориками С. Кульчицьким [1, 2], Я. Верменич [3]. Проблеми і досягнення українізації партійного та радянського апарату висвітлювалися у роботах К. Мануїлової [4] та Д. Овчаренка [5]. Наслідки мовної політики влади в Україні у радянську добу узагальнені у працях вітчизняного мовознавця Л. Масенко [6-9]. Окремо досліджувалися проблеми мовного вибору населення під час кампанії з ліквідації неписьменності, організація та функціонування курсів українознавства, практика викладання історії України та української мови на початку 20-х рр. ХХ ст. на Сумщині [10, 11]

Однак деякі аспекти практичної діяльності курсів українознавства, які фактично стали осередками формування національної самосвідомості населення, не стали предметом досліджень українських істориків та мовознавців.

Мета статті – проаналізувати організацію та діяльність системи методичного забезпечення курсів українознавства у 20- рр. ХХ ст. на Сумщині.

Українізація, як система цілеспрямованих державних заходів, передбачала не тільки перехід на українську мову в навчанні та діловодстві. Це була комплексна програма з основ оволодіння українською мовою, вивчення української літератури, історії та географії, про що свідчать численні архівні документи [12, арк.11]. З точки зору радянської влади, українізованим міг вважатися державний службовець тільки тоді, коли він опанував не тільки основи української мови, а й отримав елементарні знання з історії, географії України та української літератури. Поступово навіть змінюється назва курсів з “ліквідації української неписьменності” на “курси українознавства” [13, арк.12].

Реалізація проголошеної XII з'їздом РКП(б) в квітні 1923 р. політики коренізації означала посилення уваги до підготовки, виховання і висування кадрів корінної національності в партійний апарат і державні органи, введення української мови в школах, організації культурно-освітніх закладів, видання книг, газет і журналів українською мовою й мовами нацменшин. Документом, який визначив напрямки мовної політики в Україні, став декрет ВУЦВК і РНК УРСР “Про заходи щодо забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови” від 1 серпня 1923 р. Наголошуючи на рівноправності мов усіх національностей в Україні і обов'язковості знання службовцями російської та української мов, уряд України відзначив провідну роль саме української мови в офіційних стосунках.

Логічним продовження цього декрету стала постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 30 квітня 1925 р. “Про заходи термінового проведення повної українізації радянського апарату”, яка передбачала застосування досить жорстких заходів при повному переході функціонування радянського апарату на українську мову до 1 січня 1926 р. [14, арк.1-2].

Зокрема, заборонялося брати на роботу співробітників, які не володіють українською мовою і передбачалося звільнення вже працюючих, які не пройшли курси українознавства [15, арк. 9, 12]. Крім того, всі працівники органів влади в адміністративно-територіальних одиницях, утворених за національною ознакою, повинні були обов'язково володіти українською мовою.

Організація шкіл для дорослого населення, запровадження курсів українізації викликало опір як партійно-радянського апарату, так і частини населення [16, арк.41]. Створені для державних службовців трьох-чотиримісячні курси вивчення української мови в більшості міст функціонували формально, хоча над слухачами тяжіла загроза звільнення з роботи у разі, якщо на іспиті вони отримають незадовільну оцінку. Багато слухачів відвідували заняття епізодично, спілкувалися між собою, як правило, російською мовою або сумішшю української та російської, доповіді теж часто вимовлялися не українською мовою [17, с.11].

Необхідно було враховувати і різний освітній рівень курсантів (від неписьменних до тих, хто мав середню або вищу освіту, але не володів українською мовою), різні завдання, які ставилися перед курсами (від елементарного оволодіння мовою – перший концентр, до вільного володіння з умінням застосовувати у діловодстві – другий (третій) концентр) [18, арк.18, 29, 39].

Крім цього необхідно було вдосконалювати рівень української мови і самих учителів і лекторів, складати програми курсів не тільки із мови та літератури, а й з історії України, економічної географії України, викладання яких було основою українознавства як навчальної дисципліни [19, арк.12, 27, 30, 31]

Командно-адміністративні методи мало допомагали розвинути інтерес до навчання, тому поступово звертаються саме до пошуку методів і форм викладання, які б, з одного боку, зацікавили курсантів, а з іншого – вдосконалили процес викладання з урахуванням освітніх, психологічних та інших особливостей курсантів.

Враховуючи ці причини підвідділи українознавства та ліквідації неписьменності повинні були організувати необхідні “українські наукові і педагогічні сили, беручи безпосереднє керівництво над працею учителів та студентів ВУЗів які викладають в установах українську мову” [20, арк.51].

З цією метою всі вчителі які володіли українською мовою ставилися на облік, перевірялася їх кваліфікація і створювалися умови для підвищення кваліфікації шляхом методичного опрацювання матеріалів, що викладалися на курсах. Підвідділи українознавства займалися розробкою програм курсів українознавства, адаптували їх з урахуванням освітнього рівня слухачів і завдань самих курсів. Окремо розроблялися програми для гуртків українознавства.

Наступним кроком у справі узагальнення педагогічного досвіду та обговорення програмних та методичних питань, які виникали під час викладання дисциплін з українознавства у лекторів, комісії з українізації зробили висновок про необхідність організації кабінетів українознавства, подібних до кабінетів, що надавали методичну допомогу при організації лікнепів.

Передбачалося, що кабінет українознавства повинен стати місцем, де б лектори та вчителі української мови, історії та географії України обмінювалися досвідом викладання. З організаційної точки зору це була самодіяльна організація, яка обирала постійного голову і секретаря на визначений час.

Роботою кабінету в методичному плані повинна була керувати методична комісія, планові засідання проводити інспектор з українізації.

Кабінет з українознавства звітував про свою роботу методичній комісії та інспектору з українознавства.

Основним завданням кабінету українознавства був збір та узагальнення матеріалів, які розподілялися між історичним та методичним відділами. Історичний відділ накопичував матеріали які могли допомогти у викладанні історії України та проілюструвати здобутки українізації, освітніх реформ. Це могли бути друквані видання – від підручників до періодики - так і плакати, діаграми, предмети побуту, записи спогадів і т. ін. [21, арк.11].

Методичний же відділ займався збором підручників, наочності (малюнки, моделі, таблиці, мапи, орфографічні та граматичні праці учнів та слухачів курсів українознавства, зразкові лекції, конспекти курсів, програми курсів і т.ін.).

Обов'язковою вимогою щодо роботи кабінету українознавства була організація читальні та наукової бібліотеки, яка б містила методичні видання для вчителів та лекторів, підручники для учнів та слухачів, довідкові видання. Наголошувалося, що для тимчасового користування кабінет українознавства може позичати книжки з інших бібліотек та у приватних осіб [22, арк.11зв.].

У великих містах, таких як Харків, Чернігів, передбачалось організувати при кабінеті українознавства постійно діючий семінар для лекторів та викладачів української мови, історії України та географії.

Кабінети українознавства за допомогою методичних комісій розробляли навчальні програми для підвищення кваліфікації лекторів та учителів, наголошуючи на необхідності пошуку нових форм та методів викладання предметів на курсах українознавства. Так Чернігівська губметодкомісія на 1925 навчальний рік ухвалила план підвищення кваліфікації лекторів з української мови при кабінеті українознавства. Наголошувалось, що мета курсів з одного боку допомогти лекторам та вчителям у виборі та опрацюванні граматичного матеріалу, необхідного для викладання на курсах і практикумах з українського діловодства, а з іншого боку – ознайомити із тогочасними методиками навчання мови. План передбачав наступні заходи:

“...1. Спостереження над мовою як метод викладання граматики.

2.Розвиток усної та письмової мови як основний відділ науки рідної мови.

Примітка. Виклад ілюструється показовими лекціями. Лектор – керівник Іванова Д.М. – 6 годин.

3. Натуральний метод навчання мови.

Примітка. Ілюструється показовою лекцією. Лектор – керівник Вассер – 4 години.

4. Описова граMATика української мови (у зв'язку із програмою, прийнятою на курсах: курс повинен бути методичним).

а.фонетика. б.синтаксис. в.морфологія і семантологія. Лектори-керівники: Заушкевич (6 год), Карпович (6 год.), Устименко 96 год.)” [23, арк.14-14зв.]

Як бачимо, план охоплював тільки лекційну частину курсів. Практична ж частина представляла собою семінарські заняття, на яких відбувалося обговорення лекцій, дискусії стосовно нових форм та методів навчання української мови. З урахуванням різного освітнього рівня слухачів пропонувалися такі форми навчання усного мовлення: "1.записування фразеології живої мови. 2. доповіді, реферати, дебати. 3.видання журналу, стіннівки. 4.літературні суди. 5. справжня газетна кореспонденція з відсилкою до редакції. 6. складання синонімічного словника. 7. екскурсії до музею, подорожі у село і вільні твори на підставі цього матеріалу (описи, міркування). 8. характеристика осіб, літературних типів, епох. 9. листування з курсантами в інших містах. 10. спостереження над образністю і стилем художніх творів по заздалегідь зібраним зразкам. 11. переклади для стилістичних вправ. 12. постановка вечорів і свят. 13 велика драматизація на задані теми (літературні або із життя). 12. складання альбомів по групах (приказок, влучних поетичних висловів та фразеологічних зворотів). 13. рецензії на літературні твори, або писання подані до журналу" [24, арк.18].

Принагідно зауважимо, що деякі матеріали, узагальнені і зібрані при кабінетах українознавства відправлялися в Інститут української наукової мови і були використані при складанні російсько-українського словника [25, арк.33 зв.].

Методична робота кабінетів українознавства вже на початку 1926 р. мала перші позитивні результати. По-перше, звітність курсів українознавства свідчила про збільшення кількості курсантів, які постійно відвідували заняття, по-друге, результати іспитів з української мови свідчили про досить задовільний рівень знань більшості відвідувачів [26, арк.15].

Крім того, поступово змінюється ставлення до навчання на курсах українознавства. Якщо спочатку відвідування курсів сприймалося як вимушена необхідність, щоб, наприклад, не втратити роботу [27, арк.143, 144], то поступово з'являється дійсна зацікавленість українською мовою, історією, усвідомлення причетності до української культури. Показовими у цьому відношенні є записи у журналі "із життя Бахмацьких курсів 2 ступеня практичного діловодства", який курсанти вели особисто у 1925-1926 рр. і керівництво курсів не піддавало записи цензурі. Результати позитивних змін у роботі курсів українознавства ілюструє запис курсанта Новицького: "Великий поет Шевченко дуже піклувався за українську мову й в своїх віршах просив не забувати її. Тепер ми можемо виконати заповіді Шевченка" [28, арк.54].

Звичайно, що основний акцент у навчанні української мови робився на оволодінні слухачами діловою та політичною лексикою. Саме цьому сприяло і вивчення окремих тем із всесвітньої історії, історії України, української літератури, які викладалися разом із заняттями з мовленнєвої практики. Більшість тем з історії України розглядалися разом з обов'язковим аналізом і пропагуванням політики радянської влади. Так, наприклад, питання про земельну власність в період феодалізму розкривалося в порівнянні із тогочасною сільськогосподарською політикою радянської влади в Україні. Тим не менше, ретельний аналіз програм з вивчення історії України засвідчує, що, незважаючи на політизованість, більшовицькі світоглядні акценти, учні отримували досить чіткі уявлення про періодизацію історії України, селянські та козацькі рухи, національну війну під проводом Б. Хмельницького (названу вже в той час революцією), рівень розвитку української культури і освіти тощо. Історія України викладалася в контексті історії європейських країн, що створювало розуміння неподільності історичного процесу і включеності України у європейські процеси [29, с.74].

Практична діяльність курсів українознавства, формування методичної бази викладання української мови та літератури, історії України та економічної географії України потребує подальшого ретельного дослідження з точки зору формування концепції історії України, основних засад мовознавства. Потребує окремого вивчення та узагальнення ціннісний з інформативної точки зору пласт архівних джерел особистісного характеру – недруковані щоденники-журнали із суб'єктивними враженнями відвідувачів курсів українознавства, листування між різними групами учнів, стіннівки із дописами курсантів, домашні твори українською мовою, художня творчість.

Джерела та література

1. Кульчицький С. Курс – українізація / С. Кульчицький // Родина. – 1999. – № 8. – С. 110-122.
2. Кульчицький С.В. Україна і Росія в історичній ретроспективі. В 3 т. – Т.2: Радянський проект для України/ С.В.Кульчицький, В.А.Гриневиц, В.М.Даниленко, О.Є.Лисенко. – К., 2004. – 530 с.
3. Верменич Я. "Українізація" 20-х – 30-х рр. XX ст. : зміст та основні напрямки / Я.Верменич, В.Даниленко // Україна XX ст. : Культура, ідеологія, політика : зб. статей. – К., 2003. – Вип. 7.- 128 с.
4. Мануїлова К. Українізація партійного апарату в національних адміністративно-територіальних районах південно-західного регіону Української РСР (1920-1930 рр.) / К. В. Мануїлова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2012. – Вип. XXXII. – С.239-243.
5. Овчаренко Д. Українізація службовців державних та партійних установ Миколаївського округу у 1920-і роки. [Електронний ресурс] / Д. В. Овчаренко // Гілея : зб. наук. праць. – К., 2009. – Вип. 23. – Режим доступу до журналу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/009_23/Gileya23/17.pdf.
6. Масенко Л. Т. Мова і суспільство. Постколоніальний вимір / Л.Т. Масенко. – К. : ВД "Києво-Могилянська академія", 2004. – 163 с.
7. Масенко Л. Т. Річ не просто в мовній проблемі. Річ у тенденції до розпаду єдиної держави за мовною ознакою / Л. Т. Масенко // Віче. – 2003. – №4. – С. 54–57.
8. Масенко Л. Україна безбатченків / Л. Масенко // Український тиждень. – № 10. – 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ut.net.ua/www.ut.net.ua/abaut/we/532>
9. Масенко Л. Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду : Документи і матеріали / Л.Масенко, В.Кубайчук, О.Демська-Кульчицька. – К. : Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2005. – 399 с.

10. Єпик Л. Організація діяльності практикумів з українознавства для радянського і партійного апарату в середині 20-х рр. XX ст. / Л.Єпик // Вісник Луганського національного університету ім. Т.Шевченка, 2013. – №1(260). – С.122-133.
11. Єпик Л. Особливості викладання історії України на курсах з українознавства (20-і рр. XX ст.) / Л.Єпик // Сумська старовина, 2014. – №XLV. – С.37-43.
12. Державний архів Сумської області (далі ДАСО). – Ф. Р-4563. – Оп.1. – Спр.980. – 438 арк.
13. ДАСО.-Ф.Р4563.-Оп.1.-Спр.727.- 90 арк.
14. ДАСО.-Ф.Р4563.-Оп.1.-Спр.727.- 90 арк.
15. ДАСО.-Ф.Р4563.-Оп.1.-Спр.727.- 90 арк.
16. ДАСО.-Ф.Р5600.-Оп.1.- Спр.118.- 136 арк.
17. Єпик Л. Документи Державного архіву Сумської області про українізацію партійного і державного апарату на поч. 20-х рр. XX ст. / Л.Єпик // Сумський історико-архівний журнал, 2013. – №XX. – С.10-18.
18. ДАСО.-Ф.Р4563.-Оп.1.-Спр.727.- 90 арк.
19. ДАСО.-Ф.Р4563.-Оп.1.-Спр.980.- 438 арк.
20. ДАСО.-Ф.Р4563.-Оп.1.-Спр.727.- 90 арк.
21. ДАСО.-Ф.Р4563.-Оп.1.-Спр.727.- 90 арк.
22. ДАСО.-Ф.Р4563.-Оп.1.-Спр.727.- 90 арк.
23. ДАСО.-Ф.Р4563.-Оп.1.-Спр.727.- 90 арк.
24. ДАСО.-Ф.Р4563.-Оп.1.-Спр.727.- 90 арк.
25. ДАСО.-Ф.Р4563.-Оп.1.-Спр.983.- 120 арк.
26. ДАСО.-Ф.Р4563.-Оп.1.-Спр.980.- 438 арк.
27. ДАСО.-Ф.Р4563.-Оп.1.-Спр.980.- 438 арк.
28. ДАСО.-Ф.Р4563.-Оп.1.-Спр.727.- 90 арк.
29. Єпик Л. Особливості викладання історії України на курсах з українознавства (20-і рр. XX ст.) / Л.Єпик // Сумська старовина, 2014. – № XLV. – С.37-43.

Yepik L. I. Methodical providing of the activity of the courses of Ukrainology (Ukrainoznavstvo) in Sumy region at the beginning of the 20s of the XXth century.

The author of the article analyses organizational basis and forms of rendering systematic help to the courses of of Ukrainology (Ukrainoznavstvo) at the beginning of the 20th years of the XX century in Sumy Region, using the files from the archives unpublished before. The cabinets for Ukrainology (look at it above), which were formed for the Ukranization by a special commission, were busy with creation and practical realization new forms and methods of Ukrainian language teaching, Ukraine's history and economical geographpy of Ukraine; do active work for improving qualification of teachers and lecturers; created systematic and program basis of Ukraine's providing.

Key words: systematic help, Ukrainology, a cabinet of Ukrainology, Ukrainian language, history of Ukraine.

Епик Л. И. Методическое обеспечение деятельности курсов украиноведения на Сумщине (нач. 20-х гг. XX ст.).

Автор статьи, используя ранее не опубликованные архивные документы, анализирует организационные основы и формы оказания методической помощи курсам украиноведения в начале 20-х годов XX ст. на Сумщине. Созданные комиссиями по украинизации, кабинеты украиноведения занимались разработкой и практической реализацией новых форм и методов преподавания украинского языка, истории Украины и экономической географии Украины, проводили активную работу по повышению квалификации учителей и лекторов курсов, занимались созданием методической и программной базы украиноведения.

Ключевые слова: методическая помощь, украиноведение, кабинет украиноведения, украинский язык, история Украины.